

Amsterdamse kerkeraad hadden aangeklopt, werden nu door Vos ten voorbeeld gesteld aan allen die voor de vaderlandse kerk wilden strijden. Had Kuyper met deze aristocraten gebroken – Vos vervaardigde met hun namen een nieuwe adelbrief. Het Réveil was het Hervormde Réveil geworden.

Besluit: 'het Réveil' en 'het (neo-)Calvinisme'

Zowel de beschrijving van het oorspronkelijke Réveil als de ontwikkeling van het moderne Calvinisme zijn sterk beïnvloed door de maatschappelijke en politieke veranderingen in de Nederlandse samenleving en de daarmee samenhangende ontwikkelingen in de Hervormde Kerk.

Men kan met De la Saussaye en ook wel A. Pierson ('1830-1855') de periode van het oorspronkelijke Réveil laten eindigen rond 1855, na de breuk in de kring der Christelijke Vrienden. Beter is het om het einde rond 1870 te bepalen. Na 1867 immers heeft het Réveil via art. 23 rechtstreeks invloed kunnen uitoefenen in de vroeger zo vijandige kerkelijke besturen;⁶⁶ dan ook blijkt, na de breuk van 1869 tussen Groen, Beets en De la Saussaye, dat men verder twee wegen zal gaan. In 1870 begint met de uitgave van De Clercq's Dagboek de periode van vastlegging van het verleden.

Het zijn met name de grote critici van het Réveil, De la Saussaye en Kuyper, geweest die de aanduiding 'de Réveil'/'het Réveil' bekendheid hebben gegeven in een tijd dat zowel het woord als het begrip nog als vreemd ervaren en verder nauwelijks gebruikt werden. Zowel De la Saussaye als Kuyper, beiden door J.H. Scholten beïnvloede systematische theologen, met een uitgesproken visie op de ontwikkelingen in theologie, kerk en samenleving, hebben gepoogd het van vóór 1848 daterende Réveil vruchtbaar te maken voor kerk en vaderland in de tijd na de Restauratie.⁶⁷ Zij deelden de vrees voor bepaalde conservatieve tendensen bij Stahl, maar gingen verder eigen wegen. De eerstgenoemde dacht

66. Vgl. J. Vree, 'P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van Groninger richting en Réveil (1864-1867)', in: *DNK* 34 (mei 1991), 13-38, m.n. 34-38.

67. M.i. is een nader onderzoek nodig naar de gevolgen van 1848 voor het Réveil. J.A. Bornewasser ('Hoe conservatief was het Réveil?'; *NAK* 62 (1982), 201-228) en na hem R. Kuiper ('Het Réveil en de grondwet van 1848'; *Radix* 14 (1988), 112-126) beperken zich tot de ideologische gevolgen. Men zal echter ook moeten nagaan wat 1848 concreet betekende voor de politieke en maatschappelijke positie van de adel en het patriciaat binnen de Réveil-kring. Wat betekende bijvoorbeeld de opheffing van de ridderschapscolleges als politiek lichaam? Een voorbeeld van een dergelijke studie geeft het artikel van C. Schmidt, 'Een lengteprofiel van het Hollandse patriciaat. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950', in: J. Aalbers, M. Prak, *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*, Meppel/Amsterdam 1987, 129-140.